

GELD EN HANDEL IN DE OUDSTE BESCHAVINGEN (II) ^{1/}

EGYPTE, PALESTINA EN HET INDUSGEBIED

R. Vanderleyden

"Metal when used to facilitate the exchange of goods, is currency; currency, when used according to specific weight standards, is money; money, stamped with a device (seal) is coin."

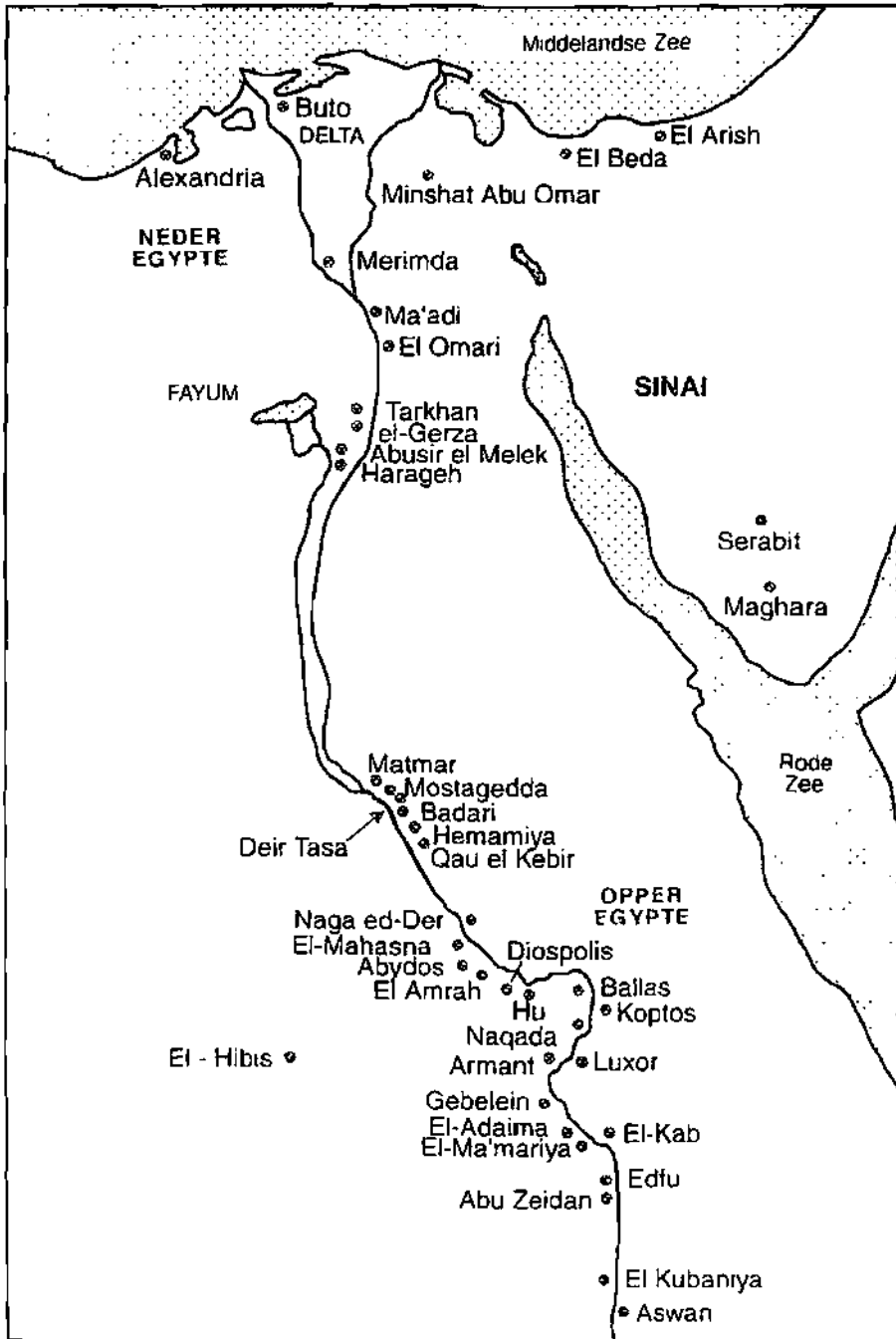
C.T. Seltman

EGYPTE

Historisch overzicht

Gedurende het hele verloop van haar geschiedenis is Egypte afhankelijk geweest van de Nijl. Als gevolg van het droger wordend klimaat rukte de woestijn op naar het oosten en moesten de oudste Egyptenaren, die zich geheel op de akkerbouw toelieden, steeds meer hun heil zoeken in de vruchtbare en waterrijke gebieden langs de Nijl. Daardoor kende de Nijlvallei tijdens het vierde millenium vóór Christus een explosieve bevolkingstoename. Het controleren en maximaal benutten van de steeds weerkerende overstromingen, die een vruchtbare sliblaag afzetten, werd er dan ook een zaak van levensbelang. De aanleg en het onderhoud van de hiertoe benodigde waterbekkens, kanalen en irrigatiesystemen was echter slechts mogelijk in een geordende gemeenschap met een sterk centraal gezag. De oudste nederzettingen sloten dan ook snel onderling aaneen en er ontstonden vanzelf verschillende gouwen langs de rivieroever die langzamerhand verder samensmolten.

Deze evolutie is waarschijnlijk eerst in de Nijldelta begonnen, waar de oudste godenculturen vandaan komen. Waarschijnlijk bestond daar rond 4200 vóór Christus reeds een centrale staat, met On (het latere Heliopolis) als hoofdplaats.

Kaart 1 Pre-dynastieke sites in Egypte

On lag bij de oude handelsweg naar het Sinaïschereiland met zijn rijke kopermijnen. Dit was niet toevallig, want grafvondsten bewijzen dat reeds rond 4200 vóór Christus goud en gedegen koper waren gekend, en in de El-Amrah-periode (4000-3500 v.C.) kende men reeds de kunst van het kopersmeden in de Badarische nederzettingen. Men heeft er onder andere koperen sieraden, spelden en borsthangars gevonden.

De pre-dynastieke beschaving en samenleving kende een bijna explosieve ontwikkeling. Omstreeks 4200 v.C. werd de zo belangrijke Egyptische kalender ingevoerd, niet gebaseerd op de bewegingen van de hemellichamen zoals bij de Soemeriërs, maar wel op de overstromingen van de Nijl 2/. Het hiërogliefenschrift werd in een snel tempo volledig op punt gezet en veralgemeend 3/ en een decimaal systeem van maten en gewichten werd ingevoerd.

De gouwen smolten langzamerhand samen tot een Zuidelijk en een Noordelijk Rijk (Opper-Egypte en Neder-Egypte). Het ene was gelegen in het Nijldal en het andere in de delta. In beide staten werd de zonnegod Horus vereerd en hun koningen waren de god zelf op aarde 4/. Op een tot dan toe nooit geziene schaal kwamen massieve overschotten van voedsel en technologische producten (weefsels, faïence en glas) ter beschikking van de vorst te staan, waarmee deze laatste en zijn familie internationaal handel dreef. Vooral met Nubië (ivoor, goud en slaven), met Libanon (cederhout) en met de nederzettingen in de Sinaï (koper en turkoois).

De geschiedenis van Egypte als eenheidsstaat begint omstreeks 3400 vóór Christus, toen koning Menes van het Zuidelijk Rijk de Nijldelta veroverde en op die manier Beneden-Egypte met Opper-Egypte verenigde. Hij geldt daardoor als de stichter van het klassiek Egyptisch Rijk, en met hem begint de eerste dynastie.

Tijdens deze *vroeg-dynastieke periode* was een aanzienlijk deel van het land al eigendom van de farao, die zowel een persoon van religieuze als van politieke betekenis was. De bevolking op het platteland bevond zich grotendeels in slavernij, maar in de steden woonden vrije ambachtslieden en handelaars. De vorsten van de eerste twee dynastieën legden de grondslag voor de absolute religieuze en politieke macht van de farao en voor de bloei van het daaropvolgend *Oude Rijk*.

Na een burgeroorlog werd Zoser in 2778 v.C. de grondlegger van de derde dynastie. Hij koos voor Memphis als nieuwe hoofdstad. Deze was meer noordelijk gelegen, op de grens van Beneden en Opper-Egypte. Tijdens de derde en vierde dynastie heerste vrede en grote welvaart, waardoor het mogelijk werd om reusachtige bouwwerken tot stand te brengen (zoals de trappenpiramide van Zoser bij Sakkara en de grote piramiden van Cheops, Chefren en Mycerinus te Gizeh, tegenover Memphis). De internationale handel met o. m. Nubië (goud), Azië (zilver en cederhout) en Soedan (struisveren, ivoor en ebbenhout) was levendig, en ook de binnenlandse handel op de marktplaatsen was vrij uitgebreid. Landbouw en veeteelt werden intens beoefend.

Onder Mycerinos ging de macht van de koning en de bloei van het Rijk achteruit. Zijn dynastie werd ten val gebracht vanuit Heliopolis, de stad van

de zonnegod Ra. Deze werd, naast Osiris, een der voornaamste officiële goden en de Farao's noemden zich voortaan "Zoon van Ra". De vorsten van de nieuwe vijfde dynastie breidden door oorlogen Egypte's macht uit in noordelijke en zuidelijke richting.

Onder de zesde dynastie vertoonden zich tekenen van inwendig verval. De bestuurders der gouwen gedroegen zich steeds onafhankelijker tegenover het centraal koninklijk gezag en hun hoge ambten werden langzamerhand erfelijk. Na de regering van Pepi II stortte het Oude Rijk in 2423 vóór Christus in elkaar. Gedurende een lange periode was de koninklijke macht niet meer opgewassen tegen de vrijwel zelfstandig geworden gouwen. De Nijldelta werd bovendien geteisterd door invallen van Aziatische nomadenstammen.

Het *Middenrijk* ving aan in 2160 v.C., nadat de gouwheer van Thebe de faratroon veroverde en de elfde dynastie stichtte. Egypte bleef echter nog steeds een feodale staat waarin de koninklijke macht vrij beperkt was. Onder de twaalfde dynastie werd Egypte echter opnieuw een gecentraliseerde beambtenstaat. Sesostri II (1887-1850 v.C.) brak de macht van de gouwheren. Zij werden weer koninklijke beambten. Daarna veroverde hij noord-Nubië met zijn rijke goudmijnen. Er ontstond geleidelijk een welvarende middenstand en de handel met Kreta, Cyprus en Fenicië bloeide op. Na zijn dood ontstonden binnenlandse onlusten en drongen de uit Azië afkomstige Hyksos het land binnen. De laatste farao's der tertiende dynastie waren reeds vazallen van die vreemde overheersers. Pas in 1580 v.C. slaagde Amasis van Thebe erin om de Hyksos te verjagen.

Met Amasis I, de grondlegger van de achttiende dynastie, begon het *Nieuwe Rijk*. Hij maakte van Egypte een militaire staat met het leger als hechte steunpilaar voor het koninklijk gezag. Door de overwinningen van Toetmes I (ca. 1530 v.C.) overheerste Egypte West-Azië en werd het Rijk in het zuiden uitgebreid tot aan Djebel-el-Barkal. Onder zijn opvolgers ging Egypte's buitenlandse macht echter achteruit.

Onder Amenhotep III (1405-1370 v.C.) en zijn zoon Amenhotep IV of Echnaton (1370-1352 v.C.) bloeiden kunst en cultuur als nooit tevoren, maar de godsdiensthervorming van Echnaton en de oppositie daartegen van de Amonpriesters verzwakte de positie van de Farao. Generaal Horemheb maakte zich na Echnatons dood meester van de troon en herstelde de orde. Zijn opvolgers Seti I en Ramses II (1298-1232 v.C.) konden echter niet vermijden dat het grootste gedeelte van Syrië door de Hettieten werd veroverd. Ramses III (1198-1166 v.C.), de tweede koning van de twintigste dynastie, slaagde er daarentegen wel in om een invasie van Mediterraanse volksstammen in Voor-Azië en de Nijldelta te stoppen.

Onder de Ramessiden (Ramses IV tot Ramses XII) ging Egypte's macht en aanzien snel achteruit. In het *Late Rijk* groeide de macht van de legeraanvoerders en van de priesters. Dat ging ten koste van de macht van de Farao en van de welvaart van de bevolking.

Onder Ramses XII verviel Egypte in anarchie. De Libiër Sjosjenk (950-929 v.C.) wist de macht te grijpen en de Thebaanse dynastie naar Ethiopië te verdrijven. Deze kon in de achtste eeuw v.C. echter opnieuw de Egyptische troon veroveren. In 670 v.C. werd het land door de Assyriërs ingenomen.

Psammetichus I wist in 663 v.C. de Assyriërs te verdrijven en stichtte de zesentwintigste dynastie. Zijn regering en die van zijn zoon Necho II (609-594 v.C.) brachten welvaart en bloei. Farao Amasis (568-525 v.C.) sloot een verbond met Kroisos van Lydië en Nabonedus van Babylonië om te weerstaan aan het groeiend Perzisch gevaar. Zijn opvolger Psammetichus III werd echter in 525 v.C. bij Pelusium door Cambyses verslagen.

Tijdens de *Perzische Periode* dienden Xerxes (485-464 v.C.) en Artaxerxes I (464-424 v.C.) opstanden van de lokale bevolking te onderdrukken. Een van de leiders van de opstandelingen, Amyrtaeus, was van koninklijke bloede en kon ontkomen. Zijn nakomeling Amyrtaeus II wist omstreeks 410 vóór Christus in de Nijldelta een zelfstandig rijk uit te bouwen. Artaxerxes III maakte van een burgeroorlog tussen Tachos en zijn neef Nektanebo II gebruik om in 345 vóór Christus dit land opnieuw te veroveren. In 332 v.C. maakte Alexander de Grote een einde aan de Perzische overheersing en begon de *Hellenistische Periode*.

Alexander liet het plaatselijk bestuur over aan de inheemsen, maar plaatste Grieken en Macedoniërs op sleutelposities. Het door hem aan een westelijke Nijlmonding gestichte Alexandrië werd een centrum van handel en cultuur.

Ptolemaios, die na de dood van Alexander in 323 v.C. Egypte in naam van Alexanders zoon bestuurde, nam omstreeks 306 v.C. zelf de koningstitel aan. Hij stichtte de beroemde Alexandrijnse bibliotheek en voerde de erediens van Serapis in. Deze bestond uit Griekse en Egyptische elementen en was bedoeld als bindmiddel tussen beide bevolkingsgroepen. Ptolemaios III Euergetes (246-222 v.C.) wist militaire successen te boeken tegen het Seleucidisch rijk, maar Ptolemaios V Epiphanes (203-181 v.C.) moest de hulp van Rome inroepen om er zich tegen staande te kunnen houden. Dat was het begin van een steeds groter wordende Romeinse invloed. Cleopatra VII, de laatste uit de dynastie der Ptolemeëën, huwde met Marcus Antonius. Na diens nederlaag bij Actium in 31 v.C. pleegde ze zelfmoord en werd Egypte ingelijfd bij het Romeins Rijk.

Evolutie van de betaalsystemen

Onderstaand overzicht beschrijft de evolutie van de betaalsystemen in Egypte in de loop der tijden. Hoe verder men teruggaat, hoe onnauwkeuriger de tijdsbepaling wordt en hoe groter de verschillen die men bij de verschillende auteurs aantreft.

De Pre-dynastieke Periode (vóór 3400 v.C.)

Vee (runderen en eventueel geiten of schapen) was - ook in Egypte - één van de oudste algemeen aanvaarde betaalvormen, lang voor er sprake was van graan als ruilmiddel. De bewoners waren immers, zoals trouwens overal elders, oorspronkelijk nomaden of semi-nomaden die hun rijkdom berekenden volgens het aantal stuks vee dat ze bezaten.

Nog voor de overgang naar een sedentaire samenleving nam goud de functie van waardemeter over ⁵/₁. Het werd in vele gebieden in nagenoeg

zuivere vorm aan de oppervlakte aangetroffen. als klompjes of poederkorreltjes in de rivieren g/. Ondanks deze algemene verspreiding kwam het toch in zulke geringe hoeveelheden voor dat al een kleine hoeveelheid ervan even veel waard was als een rund. De gelijkenis met de kleur van de zon voégde daar nog een magisch-godsdienstig element aan toe. Egypte, waar het zijn intrede deed tijdens de Badari-periode (ca. 4000 v.C.), was lange tijd de voornaamste goudproducent van het Nabije Oosten. Het is opmerkelijk dat de in goud uitgedrukte waarde van het rund in nagenoeg heel Europa, het Midden-Oosten en Egypte ongeveer dezelfde was (130 greinen of $\pm 8,4$ gram) z/ Goud had slechts één handicap het was te waardevol om bij kleine aankopen voor alledaagse behoeften gebruikt te worden. Vandaar dat het vooral dienst deed als waardemeter en rekenmunt.

Koper en - vanaf het einde van de periode - zilver stonden in een vaste waardeverhouding tot goud en deden eveneens dienst als waardemeter. Koper was volgens J. G. Muhly reeds gekend vanaf het negende millenium vóór Christus, maar het was slechts vanaf het vierde millenium dat de handel in dit metaal internationaal belangrijk werd. In Zuid-West-Azië werd het vanaf het vijfde millenium vóór Christus voor het vervaardigen van sieraden gebruikt ; Egypte volgde rond 4000 vóór Christus. Zilver was voor 3000 v.C. in veel gebieden van het Nabije en Midden-Oosten onbekend. Volgens Erman g/ was zilver vanwege de grotere zeldzaamheid nog zelfs ten tijde van de oudste Egyptische documenten waardevoller dan goud, want bij de opsomming van de meest waardevolle zaken wordt het altijd als eerste metaal vernoemd. Dit veranderde pas onder de latere dynastieën g/.

Op de markten van de nederzettingen werd ruilhandel bedreven, waarbij de waarde van de goederen uitgedrukt werd als de daarmee overeenstemmende massa goud, koper en - op het laatst - zilver. Deze metalen vormden een waardemeter, zonder zelf een ruilmiddel te zijn. Op het einde van de periode gebruikte men daarbij reeds een algemeen aanvaard systeem van gewichten, gebaseerd op het tiendelig stelsel :

$$\begin{aligned} 1 \text{ Shât (ook Sjât, Kât, Ket of Kedet)} &= 9,07 \text{ gram} \\ 10 \text{ Shât} &= 1 \text{ Uten} = 90,72 \text{ gram} \end{aligned}$$

Deze Shât wordt al in de oudste Egyptische teksten als eenheidsgewicht vermeld. Oorspronkelijk was het een primitief betaalmiddel in de vorm van een slakkenhuisje. Volgend Altenmüller zou de oorsprong ervan zelfs bij de kauri liggen.

De grootste rijkdom van Egypte, dat net als Soemerië en Babylonië arm was aan grondstoffen en hout, werd graan : oorspronkelijk gerst en later tarwe. Ook kende men er zeer vroeg het vlas, waarmee reeds vóór 3400 v.C. fijne linnen stoffen werden geweven. Deze waren tot ver over de grenzen beroemd en er kon mee betaald worden.

De Vroeg-dynastieke Periode (ca. 3400-2778 v.C.)

Het hele economische systeem in het ééngemaakte Egypte was gericht op het onderhoud en het comfort van de hogere klasse, met aan het hoofd de Faraó. De staat en de tempels vormden gesloten systemen die volledig

gedirigeerd werden door de Farao, bijgestaan door zijn ambtenaren en priesters. Persoonlijk initiatief bestond niet, vermits zowel de landbouwer als de vakman eigenlijk op bestelling werkten.

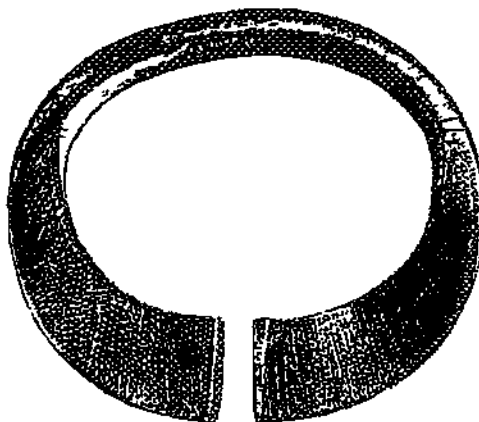
Aanvankelijk was er, vooral op het platteland, weinig behoefte aan geld omdat prestaties en tegenprestaties geleverd en vergoed werden in natura. Bijzondere, persoonlijke behoeften werden op de inlandse markten via ruil bevredigd. Bij deze verrichtingen werd wel verder gebruik gemaakt van zilver, goud en koper als waardemeter. Het oudst gekende handelscontract dateert uit het derde millennium en houdt verband met de verkoop van een huis. De koper betaalt met meubelen en stukken linnen maar al deze voorwerpen hebben een vaste metaalwaarde, uitgedrukt in Shâts.

Reeds in de tijd van Menes onderhield Egypte drukke internationale handelscontacten, waarbij grondstoffen werden geruild tegen graan : goud uit Nubië 10, koper en edelstenen uit de Sinaï, cypressenhout uit Libanon, koper uit Kreta en Cyprus en goud en onbewerkt ivoor uit Punt 11.

Een gegoten goudstaafje van ongeveer 14 gram en gemerkt met de naam van Menes is de eerste gekende poging om te komen tot een gestandaardiseerd betaalmiddel.

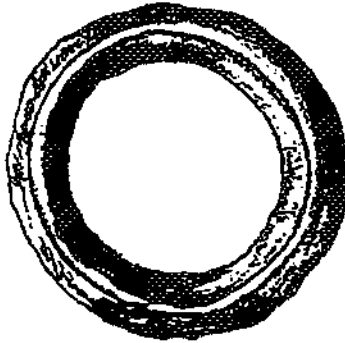
Het Oude Rijk (2778-2423 v.C.)

Een nieuwe gewichtseenheid voor goud en zilver deed zijn intrede : de Deben van 12 à 14,2 gram werd al snel de algemeen gebruikte en aanvaarde waardestandaard 12. De gouden ringen, die tussen de vierde en de zesde dynastie als betaalmiddel ingevoerd werden, hebben een gewicht van 1 Deben (14 gram) en een doormeter van ongeveer 5 cm. De twee uiteinden zijn wat afgeplat en versierd met ingeponste ringetjes.

*Gouden ringgeld
(2700-2240 v.C.)*

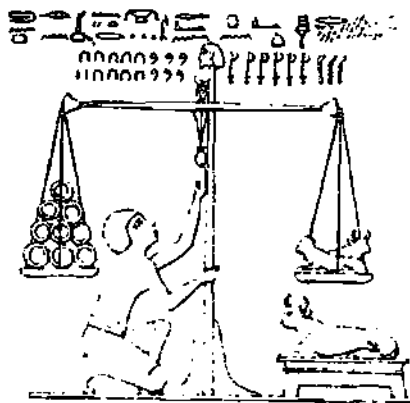
Er zijn ook koperen ringen uit deze periode teruggevonden, maar het meest gebruikte betaalmiddel op de binnenlandse markten werd de Sjna (šn^c) of Sjnati (šn^c 1/2) : een zilverdruppel met een gewicht tussen 1/12 en 1/2 Deben 13/14.

Koperen ringgeld

Het Middenrijk (2160-1580 v.C.)

Na de chaotische tussentijd van anarchie en vreemde overheersing, kwam er onder de nieuwe Farao's voor de kooplieden een periode van welstand. De Deben van 12 à 14 gram bleef de standaard voor goud en zilver. In de binnenlandse handel bleven de metalen ringen en de zilversjnati als betaalmiddel fungeren; zilver werd meer en meer gebruikt, onder de vorm van staven en ringen.

Het afwegen van ringgeld met rundervormige gewichten

De belastingen van de boeren en ambachtslui werden nog steeds betaald in natura. De internationale handel breidde zich uit en deed steeds grotere hoeveelheden goud en zilver naar het buitenland afvloeien.

Het Nieuwe Rijk (1580-1090 v.C.)

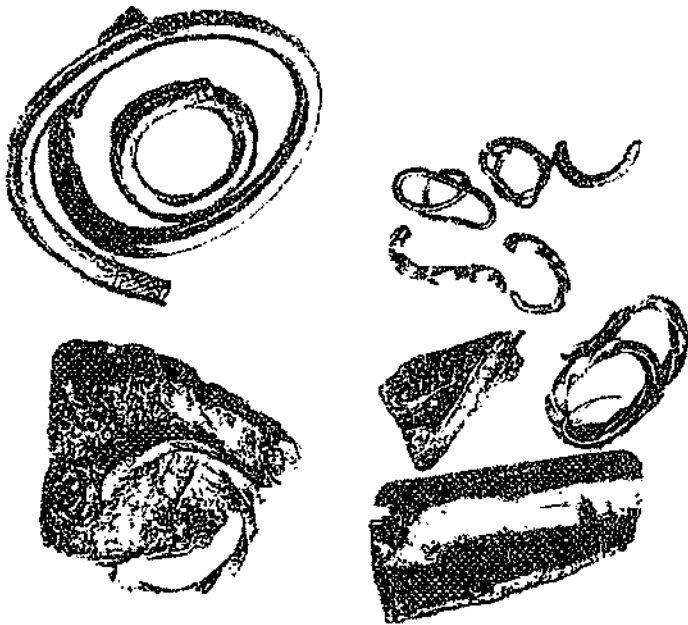
Het belang van goud als waardemeter en als betaalmiddel nam tijdens deze periode sterk toe, vooral voor de handelsbetrekkingen met het buitenland. Dit internationaal goederenverkeer bestond voor een groot deel uit een geschenkenruil tussen de verschillende vorsten. Zilver en koper behielden de voorkeur in de binnenlandse handel. In de 15de eeuw vóór Christus was zilver in Egypte nog steeds tweemaal zoveel waard als goud; de waardeverhouding tussen koper en zilver was in dezelfde tijd 1 tot 100.

Naast de Deben werd nu ook de oude Kedet-standaard opnieuw meer gebruikt :

1 Deben = 12 à 13,8 gram

1 Kedet = 8 à 9,5 gram

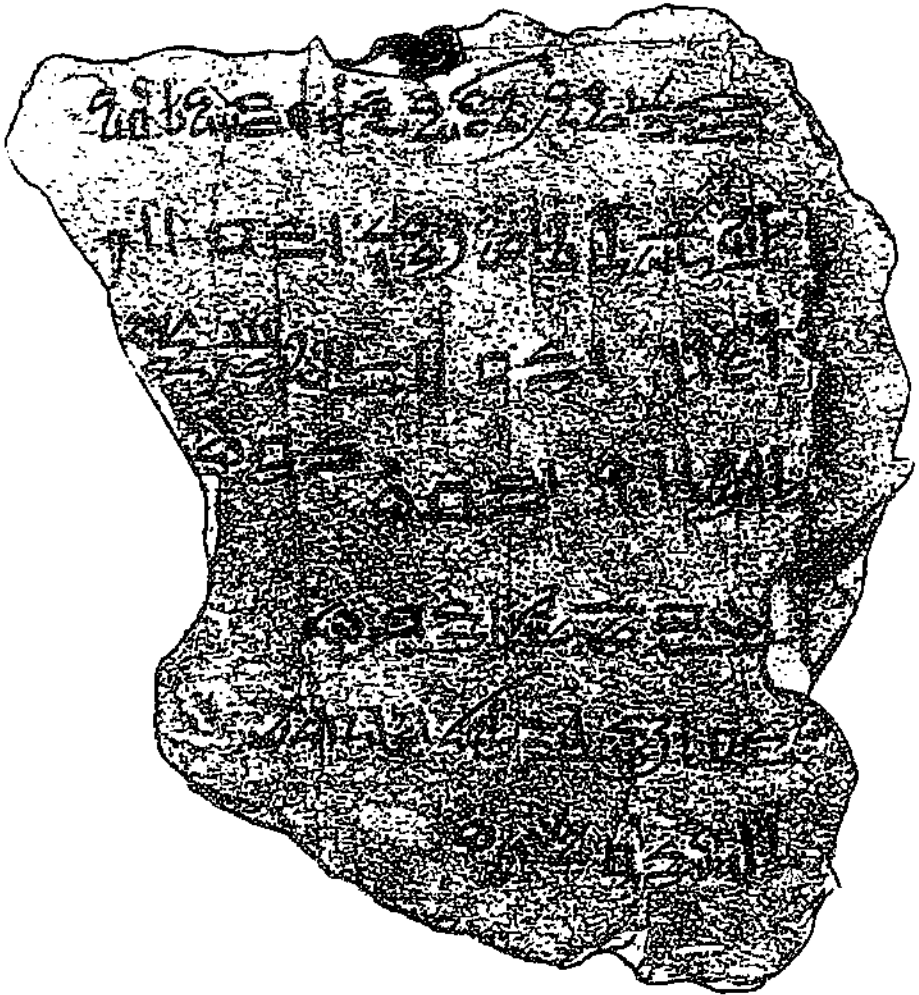
Uit beschrijvingen en teksten van omstreeks 1300 vóór Christus blijkt dat goud, zilver en koper onder de vorm van staven, ringen en klompjes als geld werden gebruikt.

*Deel van een vondst uit Tell el Amarna
(14e eeuw v.C.)*

Volgens Cerny 15/ werden platte, ronde goud- en zilverstukken met een gewicht van 7,6 gram gebruikt, die mogelijk voorzien waren van een inschrift dat het gewicht of de naam van de uitgever vermeldde en die gekend waren als Shati. De vorm van het metaal speelde evenwel over het algemeen geen rol, vermits de stukken toch gewogen werden. Draden en dunne staafjes waren voor de edele metalen echter handiger, omdat daar gemakkelijker stukken konden van afgesneden worden.

Onder Ramses III hield de zilveren Shati op een waardemeter te zijn, wellicht omdat opstanden in Palestina en Syrië de aanvoer van zilver vanuit Anatolië afsneed. Op de binnenlandse markt werd de waarde van de goederen nu uitgedrukt in koperdeben van 27,3 gram (het dubbele van de goud- en zilverdeben).

*Kalksteentablet met Hiëratisch schrift
Geeft details over de verkoop van enkele bezittingen door een
zekere Amenwau. Hun waarde is uitgedrukt in koperdeben*

Tijdens de periode tussen 1165 en 1085 vóór Christus golden volgende prijzen voor een aantal goederen 16/:

1 rund	kostte	1 Deben zilver of 90 à 130 Deben koper
1 linnen tunica		60 Deben koper
1 hemd		10 Deben koper
1 geit		20 Kedet koper
1 Hin <u>17/</u> honing		80 Kedet koper
1 slavin		40 Deben zilver <u>18/</u>
1 slaaf		30 Kedet zilver <u>18/</u>

Het Late Rijk (1085-525 v.C.)

Aanvankelijk bleef men de dubbele goudstandaard (Deben en Kedet) gebruiken, maar dan deed de Tabnou zijn intrede als nieuw betaalmiddel. Dit waren staafjes uit goud, zilver, electrum of ijzer, in de vorm van een open ring of een afgeplatte Z en met een massa die ging tot 10 Kedet. Ze werden gebruikt voor de meest verscheidene goederen tot aan de Perzische verovering in 525 vóór Christus.

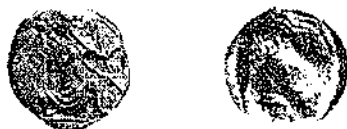
Vanaf Psametichus I (663-609), de stichter van de 26ste dynastie, was een sterke Griekse invloed merkbaar, vooral in de Delta. Mede als gevolg daarvan deden de eerste munten hun intrede in Egypte. Het gemunt geld bestond vooral uit Griekse en Lydische munten in zilver en electrum. Eigen Egyptische munten kwamen zeer weinig voor en waren meestal imitaties van Atheense zilverstukken.

Egyptische imitatie van Atheense drachme

De Perzische Periode (525-332 v.C.)

Darius I (521-485) introduceerde als eerste gouden munten als betaalmiddel in Egypte. Zijn Darijken hadden een gewicht van 8,4 gram 19/.

Darijk

In het zelfstandig rijk in de Nijldelta gaven Tachos en zijn neef Nektanebo II later ook eigen goudstaters uit.

Nektanebo II
(361-350 v.C.)
Stater

De Hellenistische Periode (332-31 v.C.)

Ptolemaeos I, de stichter van de dynastie der Ptolemaeën bleef aanvankelijk de munten van Alexander verder uitgeven (o.a. zilveren tetradrachmes en gouden staters), maar later werden deze vervangen door stukken met de naam en beeldenaar van de opeenvolgende Ptolemaeïsche vorsten. Deze gingen van gouden octodrachmen tot typische en in massale hoeveelheden vervaardigde kopermunten van verschillende denominaties 20.

Ptolemaeos II Philadelphos
(285-246 v.C.)
Bronsmunt

ISRAEL (PALESTINA)

Historisch overzicht

Israël was oorspronkelijk de naam van een Semitisch nomadenvolk, dat verwant was met de Arameeërs. Het telde twaalf stammen, waarvan een aantal in Egypte woonden toen dit beheerst werd door de verwante Hyksos (1730-1580 vóór Christus). Omdat ze door de latere Farao's werden onderdrukt, trokken ze onder leiding van Mozes uit Egypte weg.

Na lange omzwervingen in woestijn- en steppegebieden drongen de Israëlieten omstreeks 1200 v.C. Palestina binnen en vestigden er zich in het Efraïm-gebergte. Ze breidden hun gebied sterk uit en vermengden zich met de oorspronkelijke bevolking. Omstreeks 1100 v.C. wisten clanhoofden via een versterken van de religieuze beleving de onderlinge samenhang opnieuw te vergroten.

Na een periode van overheersing door de Filistijnen herwonnen de Israëlieten onder leiding van Saul hun zelfstandigheid. Hij verenigde de stammen van Israël en Juda en werd tot hun koning uitgeroepen. Na de nederlaag en de dood van Saul bij Bethsean kwam het Israëliësch rijk onder Filistijns oppergezag. In Juda greep David echter de macht en uiteindelijk slaagde deze laatste er in om Israël en Juda onder zijn leiding te herenigen. David breidde zijn grondgebied uit en vestigde zijn hoofdstad in het door hem veroverde Jeruzalem. Onder zijn zoon Salomon kende het Israëliësch Rijk zijn hoogtepunt. Het bestuur en het leger werden gereorganiseerd en een prachtige paleisburcht met tempel werd gebouwd. Dit groots project leidde echter tot hoge belastingen, die de interne tegenstellingen verscherpten. Na de dood van Salomon in 933 v.C. splitste het Rijk zich op in de zelfstandige vorstendommen Israël en Juda.

Onder koning Omri (887-877 v.C.) werd de hoofdstad van Israël van Shechem naar Samaria overgebracht en werd Moab ingelijfd. Zijn zoon Achab (871-851 v.C.) zocht steun bij Damascus en creëerde een statenbond met Juda, onder zijn leiding. Joram (850-842 v.C.) verloor de controle over Moab en omstreeks 800 v.C. bezetten de Assyriërs het gebied ten oosten van de Jordaan. Het restant, waar ondertussen de Jehu-dynastie regeerde, kwam onder oppergezag van Damascus. Het Israëliësch koninkrijk herstelde zich enigszins onder Jeroboam III (783-743 v.C.), maar in 722 v.C. werd het veroverd door de Assyrische koning Sargon die een deel van de bevolking deporteerde.

Juda, met Jeruzalem als hoofdstad, stond sinds Achab onder Israëliësch oppergezag. Er woedde toen een fel conflict tussen de aanhangers van buitenlandse religies en van de inheemse godsdienst. Omstreeks 800 v.C. werd de Israelische suzeriniteit afgeschud, al kon Jeroboam III ze even herstellen. Koning Uzziä breidde Juda uit tot aan de Golf van Akaba, maar na zijn dood kwam het land eerst onder Assyrisch- en later onder Egyptisch oppergezag. In 598 v.C. kreeg Nabukadnezar van het Nieuw-Babylonisch Rijk Juda in zijn macht en stelde Zedekia tot koning aan. Deze kwam later in opstand, waarna de Babyloniërs in 586 v.C. Jeruzalem innamen en verwoestten. Juda inlijfden en een groot deel van de bevolking naar Babylonië wegvoerden.

Tijdens deze Babylonische ballingschap groeide de wil om terug te keren naar de oude waarden en het stamland. In 444 v.C. werd deze terugkeer een feit. De Thora werd als wet ingevoerd en het onderscheid tussen Israël en Juda bestond niet meer.

Tussen de vierde en de tweede eeuw voor Christus kwamen de Joden achtereenvolgens onder de heerschappij van Alexander de Grote, de Ptolemeërs en de Seleuciden. Toch bleven ze een hechte en sterk godsdienstige gemeenschap vormen. Ze slaagden er in om zich van de Seleucidische overheersing te bevrijden onder leiding van de Maccabeeën (167-161 v.C.). Dezen vormden een erfelijk koningshuis dat opgevolgd werd door de Hasmoneeën. Onder hun bewind ontstonden politieke en religieuze fracties, zoals de Farizeeën en Saduceeën. De Romeinen maakten de Hasmoneeënvorsten tot hun vazallen, en na Herodes' dood in 4 n.C. verloren ze alle macht. De Romeinse willekeur leidde tot een opstand, die door Titus bloedig werd onderdrukt (67-73 n.C.). Daarbij werd in 70 n.C. Jeruzalem ingenomen en verwoest. Na een tweede mislukte opstand, onder leiding van Simon Ben Kosibar (132-135 n.C.), werden de Joden uit Palestina verdreven.

Evolutie van de betaalsystemen

De betalingsmiddelen van dit gebied - eigenlijk een laatkomer in de beschavingsgeschiedenis van het Midden-Oosten - werden sterk beïnvloed door de omliggende grote en oudere Rijken.

De oudste tijd (vanaf Abraham - ca. 1700 v.C.)

Al in de tijd van Abraham werd ongemunt edel metaal (vooral zilver) volgens zijn gewicht als betaalmiddel gebruikt. De Babylonische *Sjikklu* (in het Hebreeuws *Sheqel*) van 8,4 gram was de gewichtsstandaard die daarbij algemeen werd gebruikt 21. Dat Abraham en de zijnen het Babylonisch gewichtssysteem gebruikten is helemaal niet verwonderlijk. Zij waren immers rond 1700 vóór Christus vanuit Oer in Zuid-Mesopotamië naar Palestina uitgeweken, zodat ze volledig doordrongen waren van de cultuur en de handelsgebruiken die in Babylonië heersten.

Belangen werden uitgevoerd door middel van kleine staafjes zilver, met een gewicht van 1 Sjikklu. In de boeken *Genesis* en *Rechters* van de Bijbel wordt regelmatig melding gemaakt van betalingen met deze zilverstukken 22. Men noemde ze *Kedeph* (oorspronkelijk "schaap"), hetgeen zowel "zilver" als "geld" betekende; dit was ook in Mesopotamië het geval met het woord *Kaspum*. Dergelijke zilverstaafjes waren in het gehele gebied tussen de Eufrat en de Nijl het gebruikelijke geld van de handelaars 23.

Een grotere gewichtseenheid dan de Sheqel werd toen zeker niet bij betalingen gebruikt. Dit kan afgeleid worden uit het feit dat er in het hele boek *Genesis* nergens sprake is van de *Maneh* of *Mina* bij geldelijke transacties, en dat zelfs grote bedragen in Sheqels zijn uitgedrukt 24.

Er is in *Genesis* evenmin sprake van de *Koninklijke Sheqel* of van de *Sheqel van het Heiligdom*. Omdat ze in het boek *Exodus* wél worden vermeld, kan

met grote mate van waarschijnlijkheid aangenomen worden dat dit onderscheid in de tijd van Abraham nog niet bestond.

De tijd van Mozes (13de eeuw v.C.)

In de Mozaïsche tijd doen de *Maneh* 25/ van 50 Sheqels en de *Kikkar* 26/ van 300 Sheqels hun intrede. Uit dit gebruik van het in Egypte gangbaar tiendelig stelsel en uit het feit dat naast het klassieke zilver ook goud meer en meer als betaalmiddel ingang vond, blijkt dat Mozes en zijn volk doordrongen waren van de Egyptische cultuur.

Ook kwamen nu twee verschillende Sheqels in gebruik. Toen Abraham en zijn volgelingen rond 1700 vóór Christus vanuit Babylon hun tocht naar hun nieuw vaderland begonnen, gebruikten ze de Sheqel waarvan het gewicht reeds in de Babylonische tijd (vóór 2000 v.C.) door de priesters vastgelegd was op $\pm 8,4$ gram. Vandaar de latere benaming *Sheqel van het Heiligdom*. Aan de andere kant had de heerser in Sumerië reeds van in de oudste tijden de gewoonte om bij het begin van zijn regeringsperiode zowel de prijzen van de basisstoffen als het gewicht van de Sheqel en de Mine opnieuw vast te leggen (vandaar het gebruik van de uitdrukking "*1 Shiglu van de plaatselijke standaard*" en "*volgens de prijs van zijn koninkrijk*"). Toen de Israëlieten vanaf ongeveer 1200 vóór Christus sterke handelsbetrekkingen gingen onderhouden met de belangrijke commerciële centra in Libanon (Ugarit, Byblos, Sidon en later, tijdens de regering van Salomon, vooral Tyrus), was het bijna vanzelfsprekend dat ze voor deze relaties de gewichtseenheid van hun voornaamste handelspartners uit het noorden overnamen (de zogenaamde *Koninklijke Sheqel*).

Volgens Kish 27/ waren in de elfde eeuw voor Christus volgende gewichtssystemen in gebruik voor goud en zilver :

Lichte Sheqel (Sheqel van het Heiligdom) van 8,4 gram, met :

50 Sheqel	= 1 Maneh	= 420 g.
60 Maneh	= 1 Kikkar	= 25,2 kg.

Zware Shekel (Koninklijke Sheqel) van 16,37 gram, met :

1 Bekah		= 8,18 g.
1 Sheqel	= 2 Bekahs	= 16,37 g.
50 Sheqel	= 1 Maneh	= 818,5 g.
60 Maneh	= 1 Kikkar	= 49,11 kg.

Een zilverschat uit de tijd van Joshua (ca. 1200 vóór Christus), die in de ruïne van een burgerhuis te Shechem (ten zuiden van Nabloes) werd gevonden, vertoont veel gelijkenis met soortgelijke schatten uit Mesopotamië uit dezelfde periode. Ze bevat ruwe stukken zilver van allerlei formaat en ooringen, het geid van de rijkere burgers. Net zoals in Egypte en Babylonië speelde de vorm van de zilveren voorwerpen geen rol, al bezaten prachtig bewerkte sieraden waarschijnlijk een hogere waarde dan alleen maar hun metaalprijs.

*Zilverschat van Shechem
(ca. 1200 v.C.)*

Naast sieraden werden ook prachtige bovenkleden ter betaling aanvaard. Kleden werden trouwens reeds van in de Babylonische tijd in Mesopotamië in de nationale en internationale handel algemeen als betaalmiddel gebruikt en vaak zelfs verkozen boven andere betaalmiddelen. Zoals eerder vermeld bestond rond 3000 vóór Christus deze gewoonte ook in Egypte 28/.

De periode van de koningen (vanaf ca. 1000 v.C.)

In de regale periode veranderde er weinig : onder invloed van Libanon en Syrië werd - net zoals in Mesopotamië - voor de buitenlandse handel de zware of koninklijke Sheqel van 16,37 gram gebruikt. In de binnenlandse handel bestond daarnaast ook nog de lichte Sheqel van het Heiligdom van 8,4 gram.

Bovendien verschilde het op de Sheqel gebaseerd gewichtssysteem al naargelang van het edel metaal dat werd afgewogen. Daar Egypte de voornaamste goudleverancier was, gebruikte men voor dit metaal het daar gebruikelijk tiendelig stelsel :

100 lichte Sheqels = 1 Maneh
50 zware Sheqels = 1 Maneh

De zilverhandel werd vooral gevoerd met Assyrië en Babylonië, zodat de Israëlieten er het aldaar in zwang zijnd sexagesimaal systeem voor gebruikten 29/:

1 Kikkar	=	60 Maneh
	=	3.600 Shekels
	=	7.200 Bekahs
	=	72.000 Gerahs

Na de terugkeer uit ballingschap (444-135 v.C.)

Geleidelijk werden meer en meer de nieuwe, buitenlandse muntstukken gebruikt, maar in de binnenlandse handel vonden nog eeuwenlang betalingen in afgewogen goud en vooral zilver plaats. De oudste munt die tot nu toe in Palestina werd gevonden is een stater van Thasos, die van ongeveer 500 vóór Christus dateert. Ze vertoont een controle-inkeping: een duidelijk bewijs van het wantrouwen dat men toen nog tegen deze nieuwe betaalmiddelen koesterde.

Later werden door de Hasmoneeën eigen kleine koperen pasmunten met religieuze symbolen uitgegeven. Deze aanmuntingen werden verdergezet door de Romeinse procuratoren.

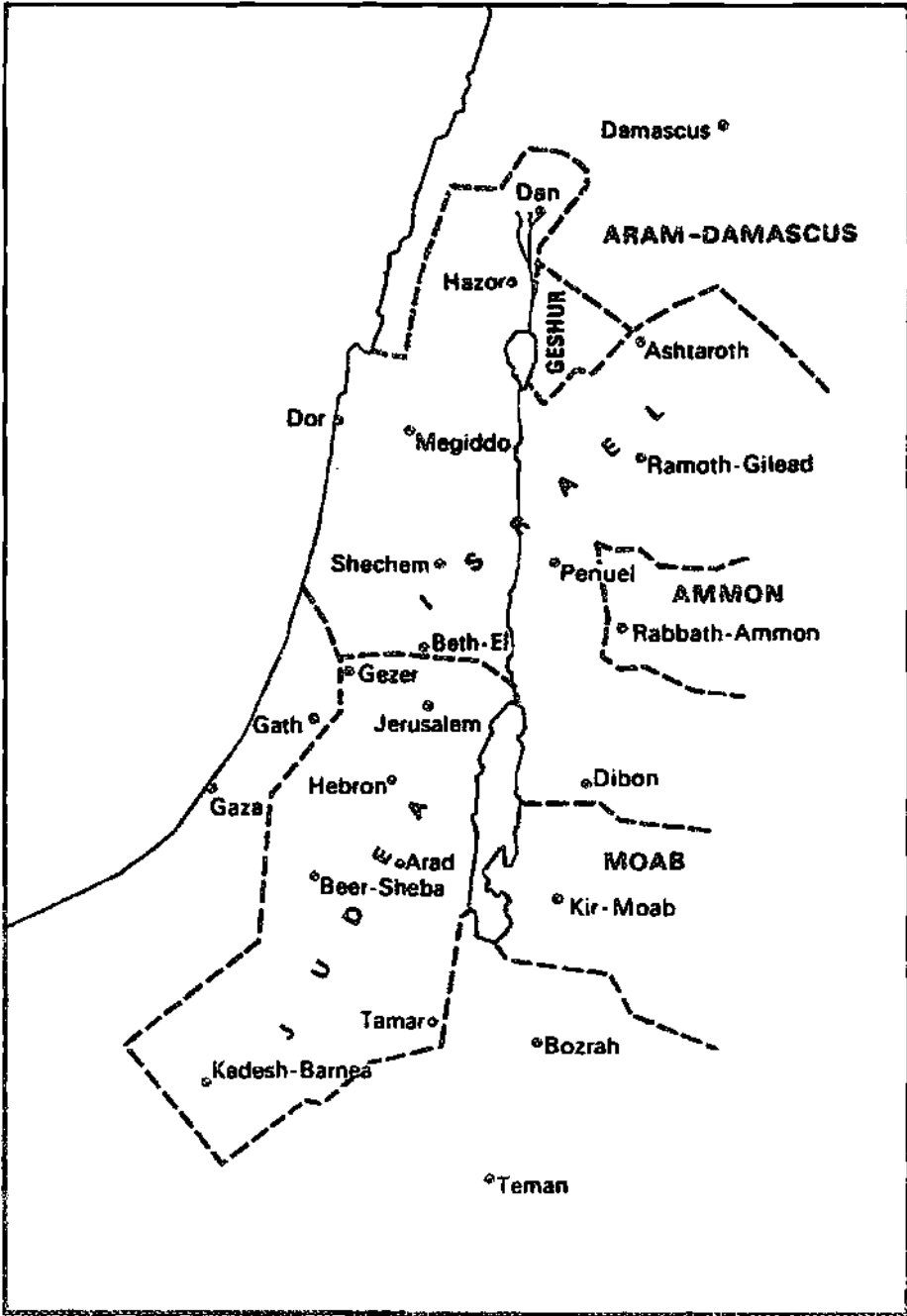
*Procurator Antonius Felix
(52-60)
Koperen pasmunt*

Tijdens beide opstanden werden ook grote denominaties in zilver in omloop gebracht.

*Eerste opstand
66-70 n.C.
Sheqel*

*Tweede opstand
132-135 n.C.
Denarius*

Kaart 2 : De koninkrijken Israëli en Juda
(Tiende eeuw v.C.)

DE INDUSBESCHAVING

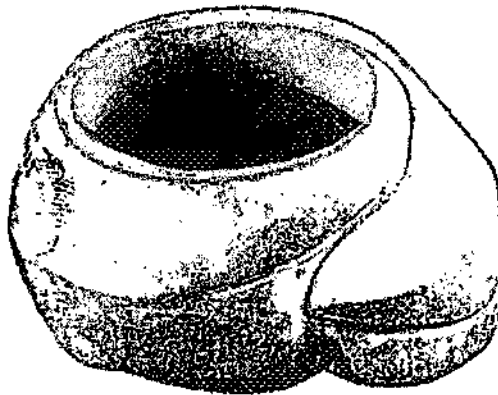
Historisch overzicht

De Indusbeschaving ontstond waarschijnlijk tussen het einde van het vijfde en het begin van het vierde millennium vóór Christus, toen bergstammen zich kwamen vestigen in Baluchistan 39.

Tijdens de Vroeg-Harappaperiode (ca. 3000 vóór Christus) had de pottenbakkerskunst er al een zeer hoog peil bereikt. Bovendien blijkt dat toen reeds een levendige handel in heel Baluchistan en de Indusvlakte bestond. Lapis lazuli, afkomstig uit Noord-Pakistan, is immers in overvloed gevonden in de Gomalvallei, in de Taxilavallei, in Centraal Punjab, in Kot Diji, in Mehrgahr en in andere sites. Ook koperen voorwerpen werden ver buiten de ontginningsgebieden aangetroffen. De vondst van een stuk uitgesneden steatiet vaatwerk in de vroege lagen van Mohenjo Daro bewijst bovendien dat toen al contacten met het zuiden van Iran en Zuid-Mesopotamië bestonden.

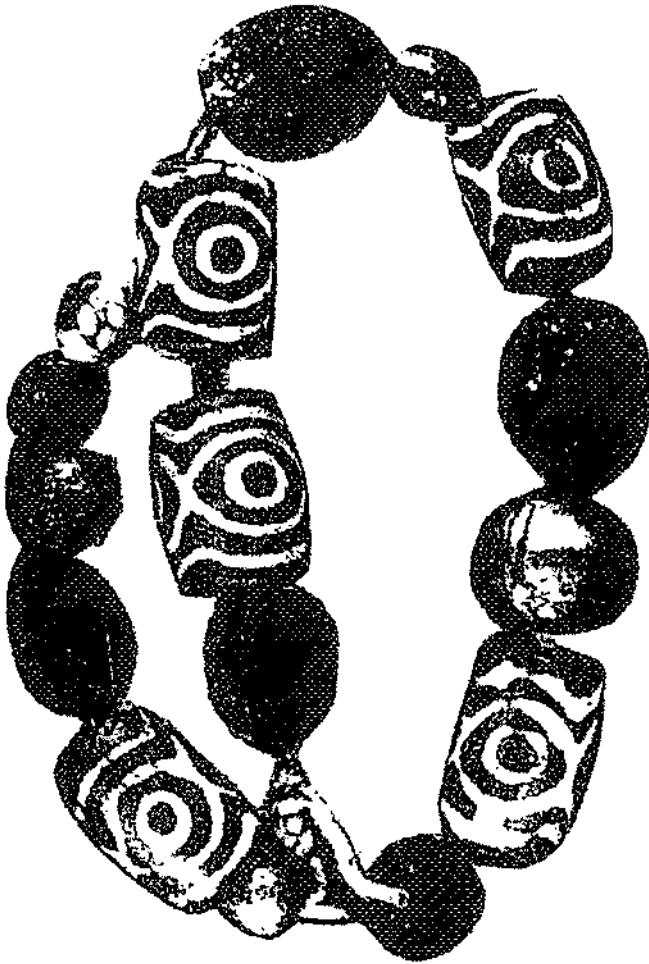
Tussen 2600 en 2000 vóór Christus kende de Indusbeschaving zijn grote bloeiperiode. Een uniforme beschaving strekte zich toen uit over een gebied van pakweg 800.000 km², dat reikte van Ruar in het noordoosten tot Sutkagen Dor in het zuidwesten en tot Mehgam en Telod aan de monding van de Narbada rivier in het zuiden.

Sommige kleinere nederzettingen langs de Indus waren gespecialiseerd in het vervaardigen van één bepaald product. Zo bezat Balakot een gespecialiseerde schelpverwerkingsindustrie, waar verschillende soorten zeeschelpen werden omgevormd tot o.a. prachtige armbanden.

*Harappa
Armband uit zeeschelp
(77 mm Ø)*

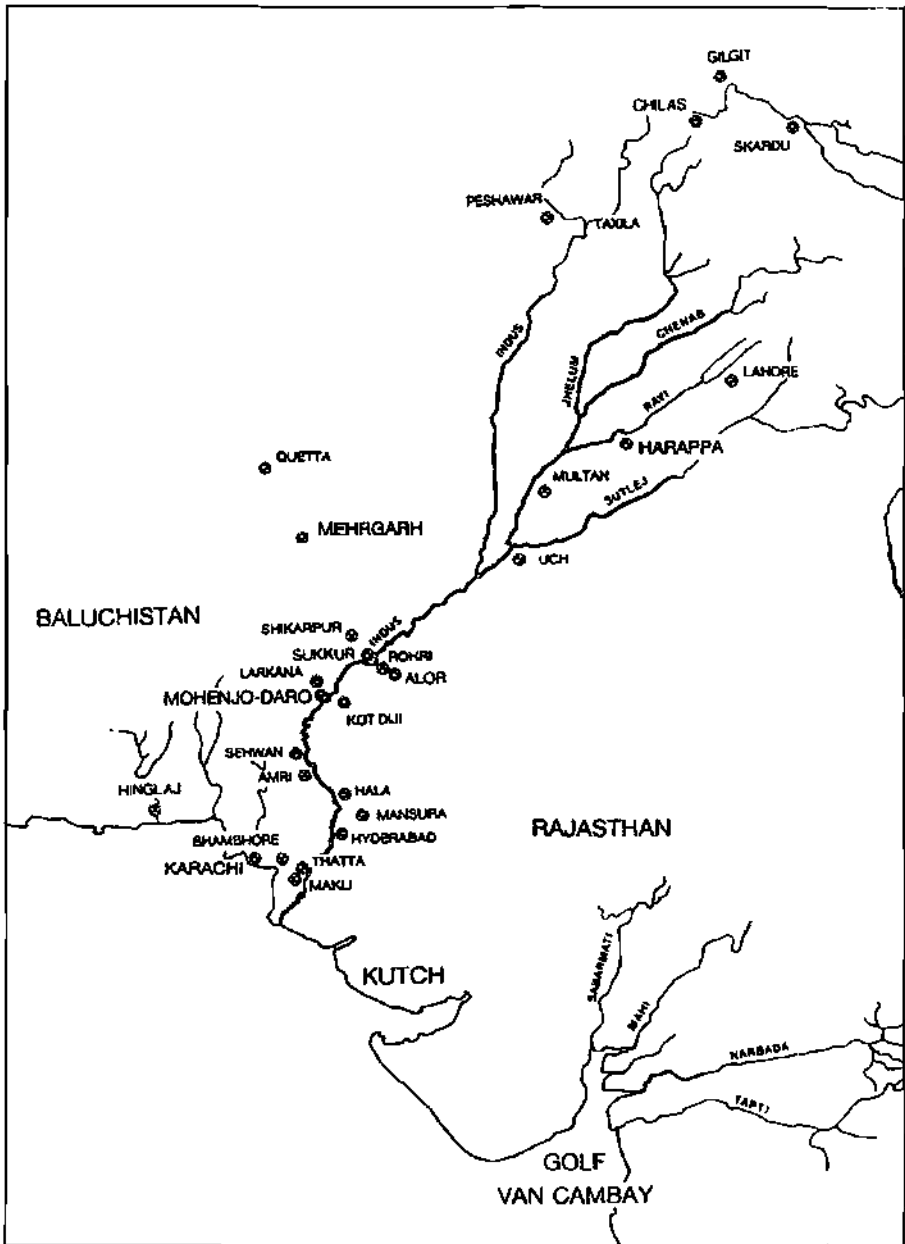
Kornalijn en andere kleurrijke halfedelstenen uit Gujarat en westelijk Indië werden in Chanhu Daro verwerkt tot kralen met geometrische patronen.

*Chanhu Daro
Geëtsde kornalijnen kralen*

Kot Diji tenslotte lag vlak bij de befaamde hoornkiezelgroeven in de Rohri-heuvels en specialiseerde zich in de productie van de bekende kubusvormige gewichten.

Belangrijke centra waren Mohenjo Daro en Harappa, die in hun bloeiperiode handelsconnecties onderhielden met Gujarat (Indië), waar ze vooral halfedelstenen zoals kornalijn en agaath kochten. In Badakshan (Noordoost-Afghanistan) kochten ze lapis lazuli en in Magan (Oman) koper en bazalt.

Kaart 3 : Het indusgebied

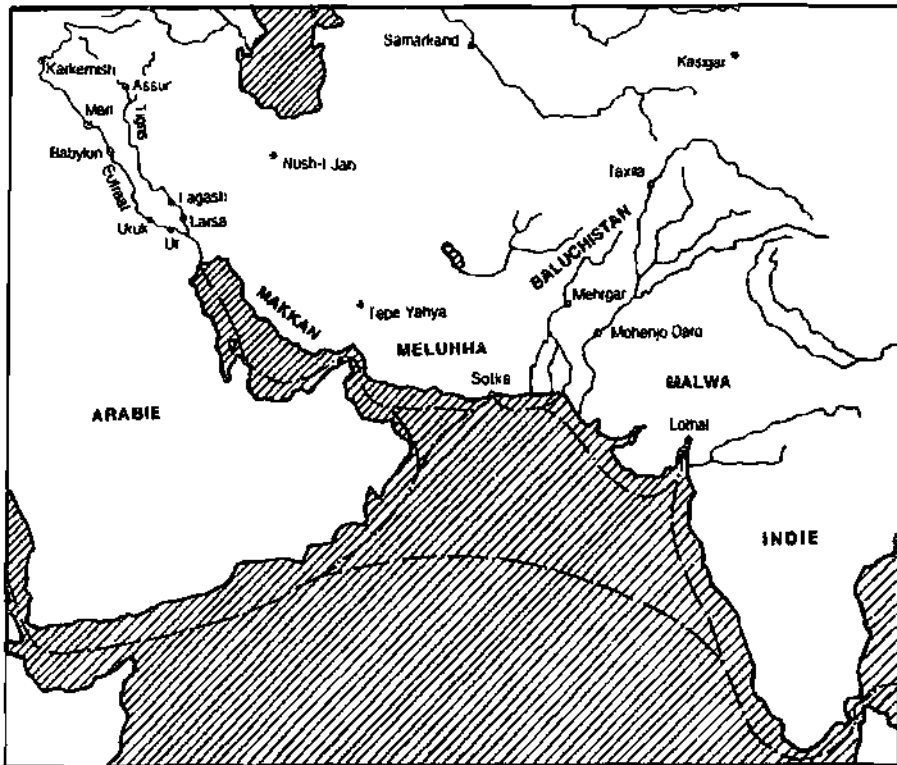
Het is dit land dat door de bewoners van Mesopotamië Mehluha werd genoemd. Lange tijd heeft hierover onenigheid bestaan : sommige geleerden situeerden Mehluha in Ethiopië en anderen in het zuidoostelijk deel van Afrika. Tegenwoordig zijn er echter zoveel argumenten die pleiten voor Indië, dat deze toeschrijving door vrijwel iedereen wordt aanvaard. Leemans 31/ vat deze argumenten op uitstekende wijze samen :

- men vindt in Mesopotamië teksten waaruit blijkt dat bewerkt ivoor vanuit Mehluha werd ingevoerd, en in die periode is in Oost-Afrika geen enkele beschaving bekend die zo hoog ontwikkeld was dat men er ivoor kon bewerken; de bakermat van de ivoorbewerking lag met zekerheid in Indië, in de grote centra langs de Indus;
- de Babylonische teksten roemen de zeewaardige schepen uit Mahluha; alleen de Indusbeschaving was technisch in staat om die te vervaardigen;
- een Soemerische hymne vermeldt dat zowel lapis lazuli als karneool vanuit Mehluha werden ingevoerd; lapis lazuli werd toen uitsluitend gevonden in Afghanistan en niet in Afrika of het zuiden van Arabië;
- de niervormige kralen die meermaals vermeld worden in teksten uit Oer waren typische producten van de Indusbeschaving;
- zowel in Mesopotamië als in Mohenjo Daro vindt men kralen met geometrische patronen, die dank zij een chemisch proces kunstmatig werden aangebracht (de zogenaamde "etched beads"); Chanhu Daro, het gebied rond Mohenjo Daro, was beroemd om zijn productie van deze kralen met chemisch ingewerkte motieven;
- Punt in Oost-Afrika, Ethiopië en de zuidwestelijke kust van Arabië waren in het oude Egypte bekend om hun wierook en aromatische kruiden; in de teksten uit Oer wordt Mehluha echter nooit vermeld als leverancier van deze producten;
- regelmatig hebben Babylonische teksten het over de invoer van houtsoorten uit Mehluha en spreken ze over Sulum Mehluhi (zwart hout uit Mehluha); de Indusbeschaving beschikte over reusachtige hoeveelheden tropisch hout.

We kunnen dus met zekerheid besluiten dat er tussen 2600 en 1750 vóór Christus een levendige internationale handel heeft bestaan tussen Zuid-Babylonië en de belangrijkste steden van de Indusbeschaving 32/. Halfedelstenen, ebbehout (Sulum Mehluhi) en bewerkt kornalijn, lapis lazuli en ivoor werden vanuit de Indusregio geruild tegen oliën, zilver, wol en de in heel Klein-Azië zeer gevraagde geweven stoffen, die in het zuiden van Mesopotamië in grote staatsateliers vervaardigd werden.

Deze handelsrelaties verliepen in hoofdzaak over zee, al werd waarschijnlijk ook wel in mindere mate gebruik gemaakt van de noordelijke karavaanwegen. Tijdens de regering van Sargon de Grote (± 2350 v.C.) kwamen schepen vanuit Mehluha rechtstreeks tot in Akkad, al was Dilmun (het huidige Bahrein) toen al een belangrijk tussenstation voor de handel tussen Soemerië en Mehluha. Tijdens de Larsa-dynastie (ca. 1955 - 1700

vóór Christus) voeren de schepen uit Mehluha niet verder meer dan Dilmun, dat gebruikt werd als overslagplaats.

Kaart 4 : De zeeroute tussen het Indusgebied en Mesopotamië

Het belang van de handelscontacten tussen de Indusvlakte en Dilmun in de periode van 2400 tot 1700 v.C. blijkt uit het feit dat Dilmun dezelfde gewichtsstandaard had als de Indussteden (een Mina van om en bij de 1350 gram), en niet die van zijn voorname en dichtbijgelegen handelspartner Soemerië. Daar kende men in die periode een Mina van ongeveer 500 gram, met een marge van 10 % langs weerszijden 33/. De Soemeriërs (en de Babyloniërs na hen) gebruikten bovendien het sexagesimaal systeem bij hun gewichten (1 Biltu = 6 Mina = 360 Siglu), terwijl in Dilmun en in de Indusvlakte gewerkt werd met achtsten en honderdsten 34/.

Vanaf 2000 vóór Christus ging de Indusbeschaving achteruit. Aanvankelijk gebeurde dit slechts langzaam. Rond 1700 v.C. verloor Mesopotamië zo volledig en definitief het contact met Mehluha, dat men driehonderd jaar later zelfs de ligging van dat fabelachtig land niet meer kende. Wel bewaarde men de herinnering aan zijn exotische producten, maar verder wist men enkel nog dat dit land in het zuiden lag 35/.

Het einde van de Indusbeschaving en van zijn belangrijkste centra kwam uiteindelijk plots. Ze gingen waarschijnlijk ten onder aan de invallen van noordelijke Arische nomadenstammen, die de steden totaal verwoestten en plunderden. Dit zou dan de honderden skeletten kunnen verklaren, die men her en der rond strategische punten in de centra Mohenjo Daro en Harappa heeft gevonden. Wheeler 36/ oppert zelfs de mogelijkheid dat Harappa en Hari-Yupiya, die in de Rigveda 37/ wordt vermeld als beroemd slagveld, één en dezelfde zijn. In de Veda's wordt trouwens zeer uitvoerig over de strijd van de Arische invallers tegen de plaatselijke bevolking geschreven.

Evolutie van de betaalsystemen

Over de betaalmiddelen die gebruikt werden in het gebied dat rechtstreeks beïnvloed werd door de Indusbeschaving is weinig met zekerheid geweten.

In Mohenja Daro en Harappa zijn talrijke doorboorde ronde stenen gevonden. Ze variëren in doormeter van 13 mm tot 1,25 m. De grootste zijn uit steen, de kleinere uit schelp, faience of karneool. Quiggin 38/ sluit niet uit dat deze artefacten aansluiten bij het stenen ringgeld uit Afrika, Oost-Azië en Oceanië. Indien ze inderdaad een geldfunctie vervulden, dateren ze waarschijnlijk van vóór 3000 v.C. Na die datum is naar alle waarschijnlijkheid ook in Mohenja Daro en de andere Indussteden het gebruik van gewogen metaal als geld ingevoerd 39/.

*Mohenjo Daro
Schelpenkraal
(6,7 mm Ø)*

In 1924 heeft men in Mohenjo Daro immers rechthoekige en van instempelingen voorziene koperstaafjes gevonden, die volgens Jean Babelon 40/ dateren van het begin van het derde millennium vóór Christus. Volgens hem moeten die als het oudste bekende geld beschouwd worden.

*Koperstaafjes uit Mohenjo Daro
(ca. 33 x 22 x 3 mm)*

Dat de Indusbeschaving in 3000 vóór Christus koperstaafjes als geld gebruikte is niet zo vergezocht, want ten noorden van Soemerië werd koper in die tijd reeds als betaalmiddel gebruikt. Vóór 2500 v.C. was het metaal in heel Mesopotamië een statussymbool, dat door de machthebbers strikt gecontroleerd en steeds opnieuw gerecycleerd werd 41/.

Alhoewel geen andere als dusdanig herkenbare betaalmiddelen uit deze periode in het Indusgebied werden gevonden, is het nauwelijks aan te nemen dat deze beschaving - met zulke uitgebreide handelscontacten in zoveel verschillende gebieden van de toenmalige wereld - niet zou beschikt hebben over een meer algemeen erkend en internationaal aanvaard betaalmiddel. Vooral de handelaars moeten toen reeds gewogen zilver als geld gekend en gebruikt hebben. De reeds eerder besproken tekst uit de tijd van Sargon (2370-2316 v.C.) toont dit trouwens onweerlegbaar aan 42/.

Acharya en Cyani 43/ stellen duidelijk dat ronde en rechthoekige stukken koper en zilver reeds in het vierde en derde millenium vóór Christus als betaalmiddel dienst deden in het Indusgebied. Over de vorm van dit gewogen zilver weten we echter weinig met zekerheid. Misschien werden reeds gemerkte zilverstaafjes met een bepaald gewicht gebruikt, zoals die in Mesopotamië en later ook in Taxilla en Gandhara voorkwamen. In ieder geval moeten de handelaars uit het Indusgebied door de contacten met hun collega's uit Mesopotamië op de hoogte geweest zijn van de zilverstaafjes die met het hoofd van Ishtar gemerkt waren om zo een bepaald gewicht en gehalte te garanderen. Het is dus helemaal niet zo vergezocht om te veronderstellen dat ze reeds zeer vroeg een soortgelijk idee voor hun eigen betaalmiddelen hebben overgenomen. Later, in de Sutra's van Panini 44/, wordt regelmatig gesproken over *gemunt* geld 45/.

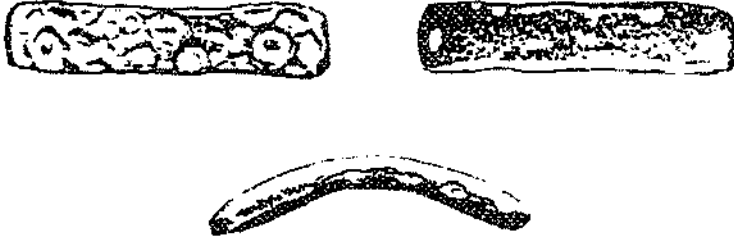
Net zoals in Mesopotamië werd goud in die vroege periode uitsluitend als een handelswaar beschouwd en nog niet als een betaalmiddel. Pas in de Rigveda (ca. 1500 vóór Christus) worden gestempelde stukken goud met een gewicht van 1 Suvarna 46/ als betaalmiddel vermeld.

De juiste functie van de gekende "zegels", die massaal werden gevonden in het hele gebied van de Indusbeschaving, staat nog ter discussie. Volgens Maurizio Tosi 47/ zijn ze beslist niet gebruikt om er afdrucken mee te maken (om bijvoorbeeld verpakte goederen te verzegelen), aangezien men in het hele Indusgebied praktisch geen van deze afdrucken heeft gevonden 48/.

Zegel uit het Indusgebied

Een extra moeilijkheid is vanzelfsprekend dat men er nog niet in geslaagd is om de schrifttekens te ontcijferen die op deze "zegels" staan. Die vertonen overigens erg veel gelijkenis met sommige tekens op de "punch-marked coins" uit Noord-Indië. Deze laatste worden reeds in de Boeddhistische Sutra's "purana" (= oud) genoemd, maar over hun echte ouderdom bestaat nog geen zekerheid. Veelzeggend is het feit dat de oudste gebaseerd zijn op de Satamana-standaard van 11,4 gram, wat nagenoeg overeenstemt met de oude Babylonische zilvergewichtsstandaard van 11,2 gram.

*Zilverstaafje uit Taxila
(11,2 gram)*

BIBLIOGRAFIE

- ACHARYA & CYANI, *Resumé of Numismatic Records in India, Numismatic Supplement XLVII*, in *JRASB, Letters*, Vol. III, 1937.
- J. ALLAN, *Catalogue of the Coins of Ancient India*, Oxford, 1936.
- W. ANDREA, *Die Kleinfunde von Sendschirli*, in *Mitteilungen aus den orientalischen Sammlungen*, Berlin, 1943.
- W. ANDREA, *Gesiegeltes Geld*, in *OLZ*, Vol. XXVI-12, 1923.
- M. AUBET, *The Phoenicians and the West*, Cambridge, 1993.
- J. BABELON, *La numismatique antique*, Paris, 1970.
- M. BALMUTH, *The critical moment : the transition from currency to coinage in the eastern Mediteranian*, Massachusetts, 1974.
- M. BEEK, *Aan Babylons Stromen*, Amsterdam, 1953.
- A. BIVAR, *A hoard of Ingot-currency of the Median Period from Nush-I-Jan, near Malayir, Iran*.
- CERNY, *Prices and Wages in Egypt in the Ramesside Period*, in *Journal of World History*, 1954.
- G. CONTENAU, *La vie quotidienne à Babelone et en Assyrie*, s.l., 1958.
- J. CRIBB, *From Cowry shell to credit card*, London, 1989.
- J. CRIBB, *Geld*, s.l., 1990.
- R. CURIEL & SCHLUMBERGER, *Trésors monétaires d'Afghanistan*, in *Mémoires de la délégation archéologique française en Afghanistan*, Vol. XIV, Paris, 1953.
- CURTISS, *Media of exchange in Ancient Egypt*, in *The Numismatist*, 1951.
- J. DAYTON, *Money in the Near East before Coinage*, in *Berytus*, Vol. XXIII, Beiroet, 1974.
- B. DE CODRINGTON, *The Origins of Coinage*, in *Bulletin of the Institute of Archaeology*, Vol. 4, 1964.
- H. DEWIT, *De overgang van ongemunt geld naar de eerste elektrummunten*, in *EGMP Jaarboek*, 1983.
- R. ELLISON, *Diet in Mesopotamia (ca 3000 - 1400 BC)*, in *Iraq*, Vol. 63.
- B. FOSTER, *Commercial activity in Sargonic Mesopotamia*, in *Iraq*, Vol. 39, 1977

- A. GARDINER, *Egyptian Grammar - Ashmolean Museum*, Oxford, 1980.
- O. EBERHARD & HELCK, *Lexikon der Ägyptologie*, Wiesbaden, 1980.
- ERMAN, *Aegypten und Aegyptisches Leben*.
- M. HELTZER, *The Metal Trade of Ugarit and the Problem of Transportation of Commercial Goods in the XIVth-XIIIth Centuries BC.*, in *Iraq*, Vol. 39, 1977.
- J. IMBERT, *Histoire économique (des origines à 1789)*, Paris, 1965.
- B. KISH, *Scales and Weights*, New Haven & London, 1965.
- C. KRAAY, *Hoards, Small Change and the Origin of Coinage*, in *Journal of Hellenistic Studies*, Vol. 84, 1964.
- S. KRAMER, *L'histoire commence à Sumer*, 1957.
- A. KUHRT, *The Ancient Near East 3000 - 330 BC*.
- C. LAMBERG & KARLOVSKY, *Trade Mechanisms in Indus-Mesopotamian Interrelations*, in *JAOS*, Vol. 92-1, 1972.
- W. LEEMANS, *Economische gegevens in Sumerische en Akkadische teksten en hun problemen*, in *Jaarbericht van het Voor-Aziatisch - Egyptisch Genootschap*, Vol. 15, 1957-1958.
- W. LEEMANS, *Foreign Trade in the Old Babylonian Period*, Leiden, 1960.
- W. LEEMANS, *The Importance of Trade*, in *Iraq*, Vol. 39, 1977.
- M. MALLOWAN, *The Mechanics of Ancient Trade in Western Asia*, in *Iraq*, Vol. III, 1965.
- P. MONTET, *La vie quotidienne en Egypte au temps des Ramses*, Paris, 1959.
- P. MOOREY, *The Archaeological Evidence for Metallurgy in Mesopotamia ca. 5500 - 2100 BC*, in *Iraq*, Vol. 44, 1982.
- J. MUHLY, *The Copper Ox-hide Ingots and the Bronze Age Metals Trade*, in *Iraq*, Vol. 39, 1977.
- C. NARBETH, *The Coin Collectors Encyclopaedia*, 1968.
- J. OATES, *Ancient Trade, New Perspectives*, in *World Archaeology*, Vol. 24-3, 1993.
- A. OPPENHEIM, *The Seafaring Merchants of Ur*, in *JAOS*, Vol. 74, 1954.
- POLANYI, K. PEARSON & C. ARENSBERG, *The Trade Markets in the Early Empires*, Illinois, 1957.

- A. QUIGGIN, *A Survey of Primitive Money*, London, 1947.
- M. ROAF, *Weight of the Dilmun Standard, in Iraq*, Vol. 44, 1982.
- E. ROBINSON, *A Silversmith's Hoard from Mesopotamia, in Iraq*, Vol III, 1965.
- SABLOFF & LAMBERG-KARLOVSKY, *Ancient Civilisation and Trade*, Albuquerque, 1975.
- J.-M. SERVET, *Nomismata ; état et origine de la monnaie*, Lyon, 1984.
- J.-M. SERVET, *Traditions de dépôts et pratiques monétaires en Egypte et Mesopotamie antiques, in Cahiers monnaie et financement*, Vol. 9, 12 et 13, Lyon.
- M. SILVER, *Economic Structures of the Ancient Near East*, London & Savage M.D., 1985.
- STECH & PIGOTT, *The Metals Trade in Southeastern Asia in the third millenium BC, in Iraq*, Vol. 48, 1986.
- R. SWEET, *On prices, moneys and money uses in the Old Babylonian Period*, Chicago, 1958.
- E. SZLECHTER, *Le code d'Ur-Nammu, in Revue d'assyriologie et d'archéologie orientale*, Vol. 19.
- M. TOSI, *De Indusbeschaving voorbij de grenzen van het Indisch Subcontinent*.
- R. VANDERLEYDEN, *De Geldgeschiedenis van Oud-Indië, in EGMP Jaarboek*, 1983.
- R. VANDERLEYDEN, *Geld en handel in de oudste beschavingen - Mesopotamië, in EGMP Jaarboek*, 1995-1996.
- R. VANDERLEYDEN, *Primitief metaalgeld in Europa, in EGMP Jaarboek*, 1988.
- D. VAN DER POEL, *Hoofdpijnen der economische en sociale geschiedenis*, Utrecht, 1952.
- M. WHEELER, *Early India and Pakistan*, London, 1959.
- K. YENER, *The Production, Exchange and Utilisation of Silver and Lead Metals in Ancient Anatolia, in Anatolica*, Vol. X, 1983.
- C. ZACCAGNINI, *The Dilmun Standard and its relationship with Indus and Near-Eastern Weight Systems, in Iraq*, Vol. 48, 1986.

NOTEN

- 1/ Het eerste deel van deze studie behandelt Mesopotamië en is verschenen in de jaargang 1995-1996 van het Jaarboek van het Europees Genootschap voor Munt- en Penningkunde, p. 51-82.
- 2/ Hun zonnejaar van 365 dagen was als een praktisch controlesysteem bedoeld. Het bestond uit drie periodes, die elk vier maanden van 30 dagen telden : tijdens de eerste overstroomde de Nijl (van half juni tot half oktober), tijdens de tweede werd gezaaid (van half oktober tot half februari) en tijdens de derde geoogst (van half februari tot ongeveer 10 juni). Aan het einde van de oogsttijd, na de derde periode, volgden vijf losse "verloren" dagen, die met feesten werden doorgebracht.
- 3/ Rond 2000 vóór Christus hebben de Egyptenaren uit de hiërogliefen het hiëratisch schrift ontwikkeld dat veel vloeiender kon geschreven worden: aanvankelijk in verticale kolommen, maar vanaf de twaalfde dynastie ook in horizontale lijnen. Het werd vooral gebruikt voor zakelijke brieven en contracten.
- 4/ A. KURTH, *Op. cit.*.
- 5/ Zeer veel oude Egyptische goudgewichten zijn in de vorm van een rund of van een rundskop uitgevoerd; ze waren bovendien erg klein.

*Gewicht in de vorm van een koe
18e-19e dynastie (1575-1194 v.C.)*

Het is zeer goed mogelijk dat hun gewicht in metaal overeenstemde met de waarde van een rund en dat ze in plaats van dit laatste als betaalmiddel gebruikt werden.

- 6/ Deze zijn bovendien meteen als dusdanig herkenbaar omdat goud niet oxideert (dit in tegenstelling tot koper, zilver of ijzer) en zijn prachtige, warmgele schittering behoudt.
- 7/ R. VANDERLEYDEN, *Primitief metaalgeld in Europa*, in *EGMP Jaarboek*, 1988, p. 187.
- 8/ ERMAN, *Op. cit.*, p. 611.

- 9/ Het eerste zilver werd vooral gewonnen uit Galeniet, een loodhoudend erts dat vooral in Klein-Azië en Mesopotamië gevonden werd. Vanaf het tweede millenium vóór Christus werd het eveneens vrijgemaakt uit electrum.
- 10/ Rond 3000 vóór Christus werd jaarlijks reeds 300 à 400 kg goud vanuit Nubië ingevoerd.
- 11/ Punt of Poent was gelegen ten zuiden van de Rode Zee.
- 12/ Misschien bestond de Deben reeds ten tijde van Menes. De kans is zelfs groot dat deze laatste zelf het pre-dynastiek gewichtssysteem op basis van de Shát veranderd heeft. Dit zou dan meteen ook het gewicht van zijn goudstaafjes (14 gram) kunnen verklaren.
- 13/ Het gewicht van de Sjna, dat in die lange periode geschommeld heeft tussen ongeveer 1 gram en 6 gram, werd door elke farao bij het begin van zijn regering opnieuw vastgelegd. Het is niet ondenkbaar dat er - zoals in het Middenrijk - een Sjna bestond voor goud en zilver en een ander met een groter gewicht voor koper.
- 14/ J.-M. SERVET, *Nomismata, état et origines de la monnaie*, Lyon, 1984.
- 15/ CERNY, *Op. cit.*
- 16/ P. MONTET, *Op. cit.*
- 17/ 1 Hin was ongeveer 1/2 liter.
- 18/ Slaven werden traditioneel nog in zilver gewaardeerd.
- 19/ Uit één goudmina van 504 gram werden zestig Darijken vervaardigd.
- 20/ Volgens Ridgeway zou het gewicht van de grote koperen munten (ongeveer 87 à 93 gram) gebaseerd zijn op de oude Egyptische Uten van 90,7 gram.
- 21/ Het woord "Sheqel" is afgeleid van "Segala", wat in het Hebreeuws "wegen" betekent. De kern SQL drukt trouwens in alle Semitische talen het wegen uit.
- 22/ "En Abraham betaalde aan Ephron 400 Sheqels zilver" (Genesis 23:16).
- 23/ W. RIDGEWAY, *Op. cit.*, p.269.
- 24/ Genesis vermeldt onder andere dat Delihla voor haar verraad jegens Samson 1100 Sheqels zilver ontving.
- 25/ Het Akkadisch "Manu", het Hebreeuws "Maneh" en het Grieks "Mna" zijn alle afgeleid van het Soemerisch "Ma-Na" (= tellen).
- 26/ "Kikkar" betekent in het Hebreeuws "ring", een rechtstreekse verwijzing naar het feit dat men oorspronkelijk met ringgeld betaalde, zoals

- trouwens overal in de toenmalige beschaafde wereld (Egypte, Anatolië, Babylonië, Syrië ...).
- 27/ B. KISH, *Op. cit.*
- 28/ Het woord "Subatum" (= kleeft of weefsel) stond in spijkerschrift vermeld op het breukstuk van de zilverstaaf uit de schat van Koboel.
- 29/ Volgens de profeet Jechezkiel ($\pm$ 600 vóór Christus).
- 30/ Een gebied dat het zuidoosten van Iran en het noordwesten van de Indusvlakte omvatte.
- 31/ W. LEEMANS, *Foreign Trade in the Old Babylonian Period*, Leiden, 1960.
- 32/ Vooral Mohenjo Daro en Lothal (aan de Golf van Cambay).
- 33/ Dit blijkt uit een tekst op een kleitablet, waarin sprake is van een verkoop van nagenoeg 18.000 kg koper tussen een handelaar uit Dilmun en een zekere Ea-Nasir uit Oer. Uit de tekst blijkt niet alleen dat het gewicht van de Mina verschilt, maar dat de handelaar uit Dilmun het hele gewicht aangeeft in Mina en niet in de hogere gewichtseenheid, de Biltu, zoals de handelaar uit Oer (W. LEEMANS, *Foreign Trade in the Old Babylonian Period*, Leiden, 1960).
- 34/ In de Indusvlakte heeft men meer dan 300 gewichten gevonden (meestal kubusvormig, maar ook bolvormig), waarvan de massa's zich onderling verhouden als 1/2, 1, 2, 4, 8, 16, 32, 80, 100, 160, 320, 800, 1600, 3200, 4000 en 6400. De gemiddelde massa van de 800-eenheid ligt in de buurt van de Mina van 1350 gram.
- 35/ Wanneer de Assyrische koningen eeuwen later van de Egyptische farao's ivoor als geschenk kregen, leidden ze daaruit af dat Mehluha ten zuiden van Egypte lag.
- 36/ M. WHEELER, *Op. cit.*
- 37/ Deze dateert van omstreeks 1500 vóór Christus.
- 38/ A. QUIGGIN, *Op. cit.*
- 39/ Toch is de geldfunctie ook later niet helemaal uit te sluiten, vooral niet op het platteland, ver weg van de grote centra. De kleinste ringstenen van 13 mm doormeter kunnen immers als kralen aanzien worden, en nog in het begin van de 20ste eeuw na Christus deden kralen uit turkoois (een halfedelsteen) in Tibet dienst als betaalmiddel.
- 40/ J. BABELON, *Op. cit.*
- 41/ P. MOOREY, *Op. cit.*
- 42/ Deze vermeldt dat de handelaar Lu-Sunzida uit Mehluha tien Sjiklu zilver heeft gekregen van Urur, een inwoner van Akkad, als vergoeding

voor een tand die hem was uitgeslagen (R. VANDERLEYDEN, *Geld en handel in de oudste beschavingen - Mesopotamië*, in *EGMP-Jaarboek*, 1995-1996, p 58).

43/ ACHARIA & CYANI, *Op. cit.*

44/ Een ander deel uit de Veda's, die een periode behandelt tussen de 12de en de 6de eeuw vóór Christus.

45/ MARSDEN, *Op. cit.*

46/ 1 Suvarna = 80 Ratti = 9,07 gram.

47/ M. TOSI, *Op. cit.*

48/ Dit in tegenstelling tot Mesopotamië, Anatolië en Libanon.

BIJLAGE 1

OUD-EGYPTISCHE MATEN EN GEWICHTEN

Ten titel van informatie volgt tenslotte nog dit overzicht van de verschillende Oud-Egyptische maten en gewichten. Ze waren rond 3000 vóór Christus reeds in gebruik !

1. Inhoudsmaten

Hieronder verstaat men de zogenaamde graanmaten, die echter ook voor vloeistoffen (o.a. bier, melk en honing) werden gebruikt :

1 Khar (ḫꜣr)	= 10 Hekat	= 50,3 liter
1 Hekat (ḫkꜣt)	= 10 Hin	= 5,03 liter (<i>was de basiseenheid</i>)
1 Hin (ḫnw)	= 32 Ro	= 0,503 liter
1 Ro (r)		= 0,015 liter

2. Lengtematen

1 Iteroe (itrw)		= 10,5 km (<i>was een riviermaat</i>)
1 Chet (ḫt)	= 100 Meh	= 52,3 meter
1 Meh (mh)	= 7 Sjesep	= 0,523 meter
1 Sjesep (šsp)	= 4 Deba	= 74,5 mm (<i>was een palm breed</i>)
1 Deba (dbꜣ)		= 18,5 mm (<i>was een vinger breed</i>)

De kleinste lengtemaat waarmee gewerkt werd was 1/16 Deba of 1,15 mm.

De Meh (= el) was de eenheidsmaat, gebaseerd op de lengte van de elleboog tot de gestrekte vingertoppen. Reeds in 3000 vóór Christus bestond de *koninklijke Meh* : een standaard in de vorm van een blok zwart graniet, waarmee alle gelijkaardige maten moesten gecontroleerd worden.

3. Gewichten

10 Kite	= 1 Deben
10 Deben	= 1 Sep

Het gewicht van de Kite heeft in de hele Egyptische geschiedenis geschommeld, met uitersten van 4,5 en 29,9 gram. Voor de edele metalen en koper, die als betaalmiddelen werden gebruikt, golden de gewichten die in het algemeen overzicht werden besproken.